Het Bont dikkopje in Nederland als voorbeeld voor Engelse herintroductie

In Engeland wil men het Bont dikkopje herintroduceren, maar daarvoor moeten eerst de biotoopeisen van dit vlindertje bekend zijn. Omdat de populaties in Nederland het meest op de oorspronkelijke Engelse situatie lijken, dienen zij als voorbeeld.

Chris van Swaay

Het Bont dikkopje (*Carterocephalus palaemon*) is in Nederland een vrij zeldzame standvlinder die in twee gescheiden populaties gevonden wordt: een oostelijke populatie in de Achterhoek en Twente en een zuidelijke populatie in Brabant en Midden-Limburg (Tax, 1989). De afgelopen eeuw vertoonde de stand van het Bont dikkopje in Nederland sterke schommelingen: aan het begin van deze eeuw had de vlinder zijn grootste verbreiding, die vrij constant afnam tot het dieptepunt in de jaren veertig. Daarna volgde in de jaren zestig een kleine opleving, maar nu gaat deze soort weer achteruit.

Ook in Groot-Brittannië kwam de soort voor in twee populaties: een in West-Schotland en een in Midden-Engeland. De Engelse populatie was op zijn vindplaatsen vrij talrijk tot het einde van de zestiger jaren. Toen volgde een razendsnelle achteruitgang die pas werd opgemerkt toen de soort al zo goed als verdwenen was. In 1975 werd het laatste Engelse Bont dikkopje gezien (Heath et al., 1984).

Intussen wordt in Engeland gedacht aan een herintroductie van dit kleine vlindertje, maar daarvoor is eerst voldoende kennis over de ecologie en de vermoedelijke reden voor de achteruitgang nodig. Daarom is Martin Warren, een Engelse vlinderdeskundige, in het voorjaar van 1990 naar Nederland gekomen om hier de vliegplaatsen van het Bont dikkopje te bekijken. De Nederlandse populatie komt namelijk qua klimaat en biotoop denkelijk beter overeen met de oude Engelse situatie dan de Schotse populatie.
Samen met Martin Warren hebben Jan van de Made en ik tussen 26 en 30 mei deze bezoeken uitgevoerd in het kader van het projekt *Vlinders in het Nederlandse landschap.* Hierdoor hoopten we meer informatie te krijgen over de ecologie en biotoopeisen van de vlindersoort.

De ecologie van het Nederlandse Bont dikkopje is belangrijk om de herintroductie in Engeland tot een succes te maken.
Foto Hans Smeenk

ECOLOGIE VAN DE WAARDPLANT

In de literatuur worden allerlei waardplanten genoemd, die vrijwel allemaal breedbladige grassen zijn. Tax (1989) noemt Pijpestrootje (*Molinea caerulea*) de belangrijkste waardplant in Nederland. Door het Ministerie van Landbouw en Visserij (1989) wordt daarnaast Hennegras (*Calamagrostis canescens*) gegeven als een belangrijke grassoort. In het buitenland worden vaak Gevinde kortsteel (*Brachypodium pinnatum*) en Boskortsteel (*Brachypodium sylvaticum*) genoemd (Weidemann, 1988; Heath et al., 1984).

Gevinde kortsteel komt in Nederland voor op de kalkgraslanden in Zuid-Limburg (hier soms dominant) en op enkele plaatsen in het fluviatiel district (Mennema et al., 1985). Aangezien het Bont dikkopje in Nederland

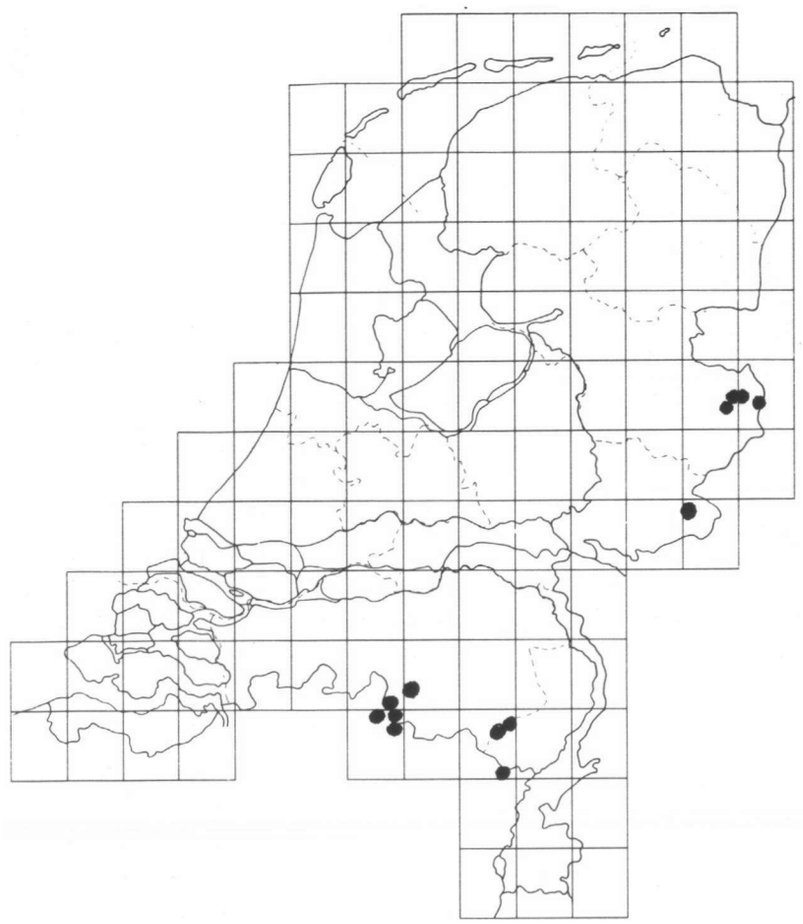

Figuur 1: De ligging van de 13 onderzochte vliegplaatsen van het Bont dikkopje in 1990.

nooit midden op de kalkgraslanden is waargenomen, zullen we deze soort verder buiten beschouwing laten.
Boskortsteel is een halfschaduwplant die gevonden wordt in lichte loofbossen en aan bosranden op lichte, vochthoudende en voedselrijke gronden. Hij is vrij algemeen in Zuid-Limburg en vrij zeldzaam langs de Maas tot het Rijk van Nijmegen, de Westelijke Achterhoek, Midden-Brabant en Walcheren en Beveland (Van de Meijden et al., 1983; Mennema et al., 1985). Vergelijken we deze verspreiding met die van het Bont dikkopje, dan kan deze grassoort alleen in Zuid-Limburg de waardplant geweest zijn. In Engeland was dit de belangrijkste waardplant!

Hennegras komt voor in schraallanden, veenmoerassen, broekbossen en op natte kapvlakten. Het is een vrij algemene soort, die alleen in de zeekleigebieden zeldzaam is (Van de Meijden et al, 1983). Het heeft zich sterk uitgebreid in moerassen en natte graslanden, vooral in terreinen die niet meer regelmatig worden gemaaid. Vermoedelijk profiteert het tevens van bemesting via zure neerslag (Van der Meijden et al., 1989).
Pijpestrootje wordt gevonden in min of meer vochtige heidevelden, langs vennen, in schraallanden, in bossen op zure grond, in hoog- en laagveenmoerassen en duinvalleien. Het is algemeen op de zandgronden, zeldzamer in de duinen en in de veengebieden (Van de Meijden et al., 1983; Van der Meijden et al, 1989). Op Hennegras en Pijpestrootje zijn in Nederland al eens rupsen van het Bont dikkopje waargenomen.

HET BIOTOOP

Het biotoop van het Bont dikkopje in Nederland wordt meestal beschreven als vochtige, vrij schrale, ruige graslanden en ruigten met Pijpestrootje en Hennegras, waarbinnen de vlinder een voorkeur heeft voor allerlei overgangssituaties. De vliegterreinen zijn meestal zonnig en beschut (Ministerie van Landbouw en Visserij, 1989). Volgens Tax (1989) zijn 52% van de waarnemingen van het Landelijk Dagvlinder Projekt gedaan in vooral vochtige loofbossen, 29% in natte, schrale graslanden en 10% in heiden met veel Pijpestrootje.

In 1990 zijn 13 vindplaatsen (figuur 1) van het Bont dikkopje in Nederland en net over de grens in België opnieuw bezocht en beschreven. Nadat we een of meerdere exemplaren hadden gevonden, is de omgeving zo goed mogelijk afgezocht. Hierbij is bewust ook gezocht op plaatsen in de direkte omgeving die niet voldoen aan de biotoopbeschrijving zoals die in de literatuur gegeven is (zie hierboven). Dit is gedaan om te voorkomen dat door te zoeken naar het Bont dikkopje op de plaats waar je hem verwacht, je alleen maar bevestigd wordt in wat je al wist.

Waardplant

Op alle onderzochte plaatsen waar Bonte dikkopjes gezien zijn was Hennegras of Pijpestrootje binnen een afstand van 25 m aanwezig. Opvallend was dat op plaatsen waar het Hennegras een dichte mat vormt, de vlinders ontbreken of in erg lage dichtheden voorko-

men. Veel beter lijkt de situatie waarin het Hennegras van de vorige jaren in een vrij open struktuur op de grond ligt, waaruit dan hier en daar jonge halmen omhoog steken. Als je je hand bij de grond houdt, voel je dat het in die laag warm en broeierig is, terwijl dat in een dichte mat Hennegras veel minder het geval is. Blijkbaar heeft de rups warmte en vocht nodig.
De rups eet van de waardplant tot in oktober, waarna hij als volwassen rups overwintert (pers. med. Jan van der Made). Het volgende voorjaar verpopt hij dan, zonder van te voren nog iets te eten. Het zou kunnen zijn dat de voedselkwaliteit voor de rups gedurende de zomer en het begin van de herfst op de beschreven plekken het best is. Daarnaast heeft de rups op deze plekken wellicht een betere kans te overwinteren. Wie gaat er eens een keer naar rupsen zoeken?

Nektarplanten.
De vlinders worden regelmatig op nektarplanten waargenomen. Tax (1989) meldt dat 23% van de aktieve periode besteed wordt aan het zoeken naar voedsel. In de keuze van de nektarplanten zijn de Bonte dikkopjes weinig kieskeurig, bijna alles wordt geaccepteerd. In de vliegtijd bloeit langs de bospaden natuurlijk vooral Braam, waarop de vlinders dan ook regelmatig te vinden zijn. Het lijkt erop of deze nektarplanten gebruikt worden als een soort ontmoetingsplaatsen. We vonden hier altijd meer mannetjes dan vrouwtjes, waarbij die mannetjes elke voorbij vliegende vlinder achtervolgden. Kwamen we op plekken in de buurt waar geen nektarplanten, maar wel voldoende waardplanten stonden, dan vonden we ineens duidelijk meer vrouwtjes dan mannetjes.

Struktuur van de vegetatie
De vindplaatsen waren allemaal open plekken in bossen of bosranden langs kapvlaktes, paden of sloten. Open water in de vorm van een ven of sloot was altijd binnen 25 m van de vlinders te vinden. Dit soort beschut liggende plekken warmt natuurlijk snel op. De combinatie waarin we altijd de hoogste aantallen vonden, wordt gegeven in figuur 2: een bos met wat Braam en Hennegras in de rand, dan een sloot met op de rand weer Braam en Hennegras, vervolgens een pad en ten slotte een lager bos (bijvoorbeeld een stukje oud hakhoutbos of wilgenstruweel). Indien het Hennegras langs de rand ontbreekt, is een nabijgelegen heideterreintje met Pijpestrootje ook prima (figuur 3).

BEHEER
Hoe kunnen we deze kennis nu vertalen naar betere inrichtings- en beheersvoorstellen?

Figuur 2: De situatie met Hennegras waarin de meeste Bonte dikkopjes werden gezien. Een bosrand met Braam en Hennegras, een sloot met op de rand weer wat Braam en Hennegras, een pad waarover wij liepen en daarnaast een wilgenstruweel of hakhoutbos.

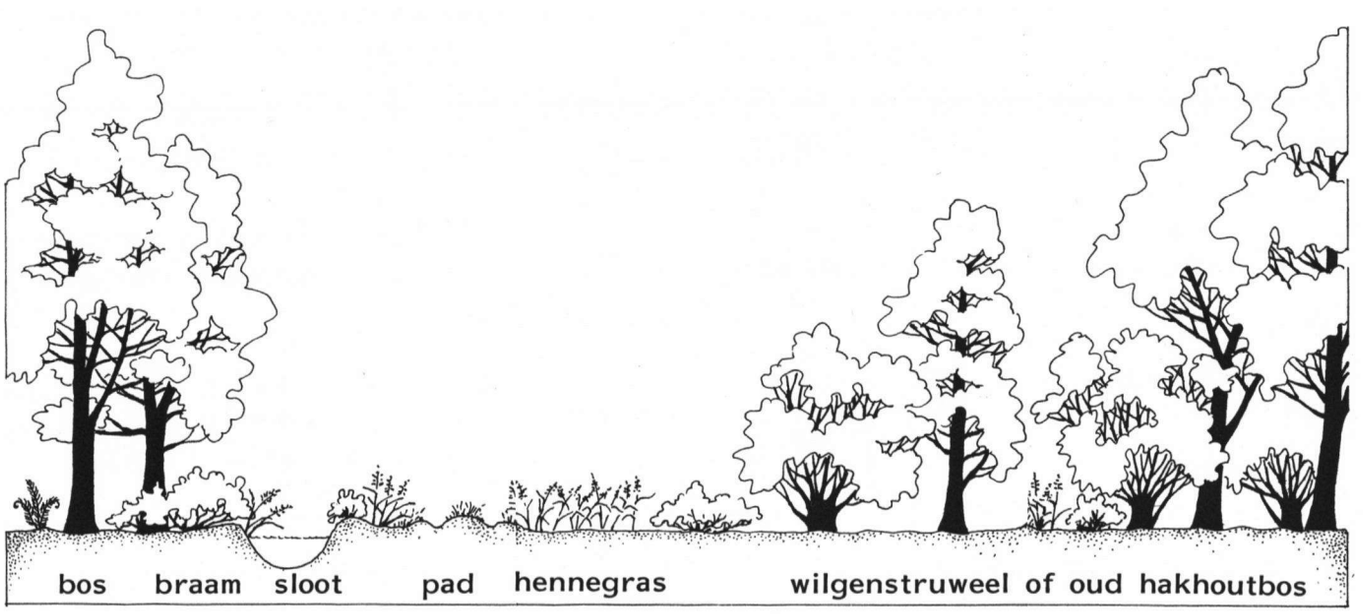

Allereerst moeten we de waardplant bekijken, in Nederland is dat Hennegras of Pijpestrootje. Hennegras mag niet in grote, dichte matten voorkomen, maar daarentegen in een losse struktuur verspreid langs sloten, paden en dergelijke. In de praktijk is deze struktuur het best te bereiken door, behalve het af en toe schoonmaken van de sloot, niets te doen. Op de resten van de prut uit de sloten zal Hennegras opslaan. Na de winter staat dit gras er het volgend voorjaar optimaal bij: een laag afgestorven bladeren waar verspreide nieuwe scheuten uit steken.

Het Pijpestrootje wordt bijna altijd gevonden op kleine heideveldjes. Weliswaar proberen veel beheerders dit gras terug te dringen door te begrazen, te plaggen of iets dergelijks, maar langs de randen zal het Pijpestrootje altijd wel in de juiste constitutie blijven staan. Juist de planten langs de rand zullen voor een bosrandsoort als het Bont dikkopje belangrijk zijn. Speciale maatregelen lijken hier dan ook niet nodig.

In bosranden en langs sloten waar regelmatig verstoring plaats vindt zal vanzelf Braam komen. Zo is de nektarvoorziening ook geregeld en hebben de vlinders een plek om elkaar te ontmoeten.

De struktuur van de vliegplaats is natuurlijk van groot belang. Paden moeten voldoende licht zijn. Dit is te bereiken door de bomen niet meteen tot aan het pad hoog te laten groeien, maar naast het pad een paar meter ruimte te laten. Als er een sloot langs het pad ligt, zal het open stuk vaak breed genoeg ziin. De totale breedte is dan zo'n 10 meter. Tevens wordt hiermee aan een andere belangrijke voorwaarde voldaan: er moet water in de buurt zijn. Het Bont dikkopje houdt van vochtige omstandigheden. Een andere plek waar Bonte dikkopjes veel gevonden worden zijn kleine kapvlaktes. Te denken valt hierbij aan stukjes van 200-300 m^2. Als in een vochtig bos langs paden geregeld van dit soort kleine stukjes gekapt worden, ontstaat vanzelf een patroon dat voor het Bont dikkopje ideaal is.

In een 'natuurlijk bos' of 'oerbos' wordt aan al deze voorwaarden voldaan. In Nederland is het beheer in een aantal gebieden nu al 'niets doen' is. Waaien er bomen om, dan laat men ze gewoon liggen. Als in zo'n gebied grote herbivoren (Edelherten, Schotse hooglanders, Heckrunderen, paarden) rondlopen, zullen zij net op deze open gevallen plaatsen van de jonge malse scheuten en het gras dat op zo'n open plek groeit komen eten. Op deze kleine open plekjes in een wat

Figuur 3: De situatie waarin geen Hennegras voorhanden is maar wel Pijpestrootje op een nabijgelegen, al grotendeels dichtgegroeide kleine rest heide.

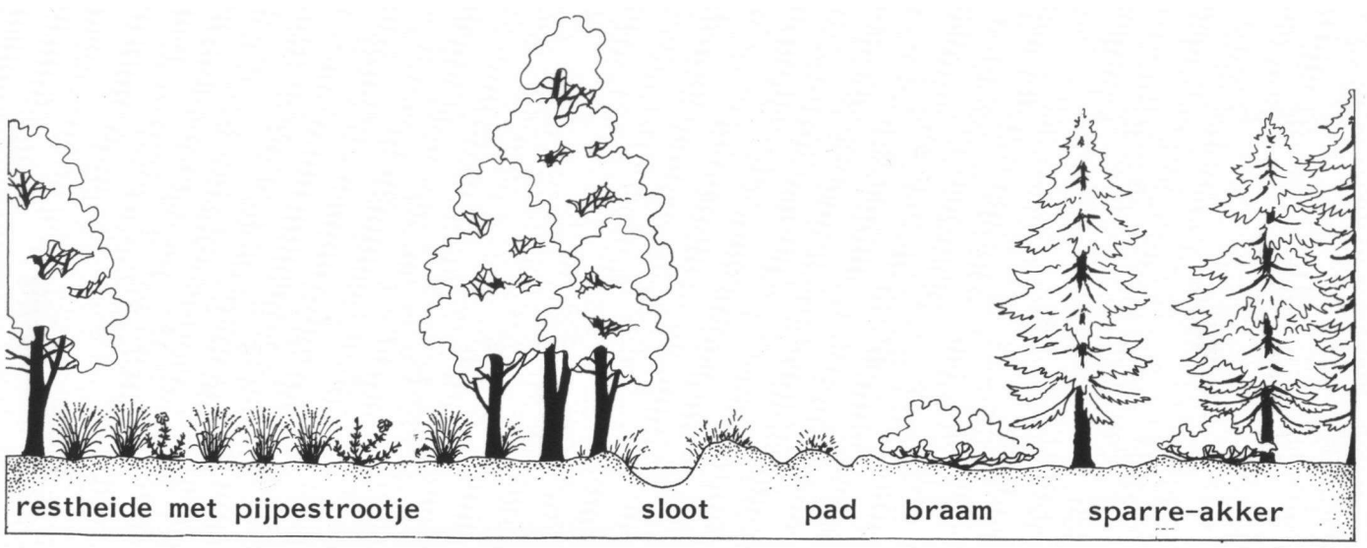

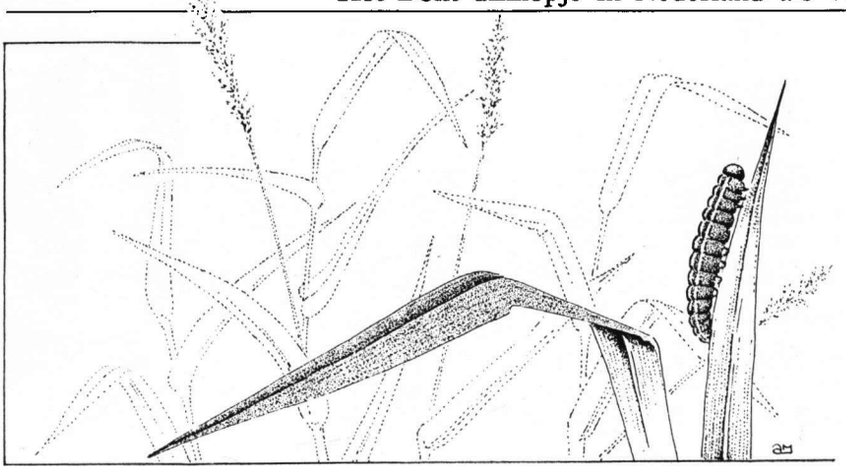

De rups van het Bont dikkopje leeft onder andere van Pijpestrootje.

vochtig 'oerbos' zullen we het Bont dikkopje kunnen verwachten. Totdat de mens in deze contreien kwam, was dit denkelijk zijn natuurlijke biotoop.

DISCUSSIE

Door in de top van de vliegtijd van het Bont dikkopje snel achter elkaar zoveel mogelijk goede vliegplaatsen te bezoeken, wordt in een korte tijd een goed beeld verkregen van de biotoopeisen van een soort. Zodoende past dit dan ook goed binnen het projekt *Vlinders in het Nederlandse landschap*. Het blijkt dat de biotoopbeschrijvingen uit de *Atlas van de Nederlandse dagvlinders* en het *Beschermingsplan dagvlinders* voor een soort als het Bont dikkopje eigenlijk te grof zijn. Het gaat om het samen voorkomen van enkele specifieke parameters, die pas opvallen als veel plekken bezocht zijn.

In de jaren zestig verdween het Bont dikkopje net zo plotseling uit Zuid-Limburg als uit Engeland. Het is mogelijk dat deze vlinder in Zuid-Limburg een andere waardplant gebruikte dan in de rest van Nederland, namelijk Boskortsteel. Alleen in de streek rond Schinveld en Brunssum overleefde een populatie, maar die zat dan ook prompt op het kleine stukje zandgrond, waarbij de waardplant denkelijk Pijpestrootje was. Opvallend is in ieder geval dat de achteruitgang in Zuid-Limburg en Engeland vrijwel tegelijk hebben plaats gevonden. In beide gevallen is Boskortsteel de vermoedelijke waardplant geweest.

Het is voor een goed vlinderbeheer van het grootste belang dat in de nabije toekomst de biotoopeisen van andere zeldzaam geworden soorten zo goed mogelijk worden beschreven. U kunt daaraan meewerken door uw waarnemingen zo precies mogelijk (liefst op hectare-niveau, maar minimaal op km-niveau) op te sturen naar De Vlinderstichting op de formulieren van het projekt *Vlinders in het Nederlandse landschap* (daar kunt u de formulieren ook aanvragen als u ze nog niet heeft). Probeert u dan ook het biotoop zo goed mogelijk te beschrijven (zie de handleiding die u bij de formulieren krijgt).

Overigens zijn alle waarnemingen bij ons welkom, ook van soorten als het Hooibeestje of de Kleine vuurvlinder. Als u deze soorten in een berm ziet, zegt dat namelijk wel degelijk iets over de kwaliteit van deze berm (er had tenslotte ook helemaal niets kunnen zitten!).

SUMMARY

The number of *Carterocephalus palaemon* has decreased drastically both in the Netherlands and in Great Britain. In England, where the species has not been seen since 1975, a reintroduction is under consideration. Knowledge of ecology is essential and for this reason a study has been made in the Netherlands on the biotope requirements of this butterfly species.

***C. palaemon* occurs mainly in moist, rugged grasslands and clearings in woods. Its hostplant is *Calamagrostis canescens* or *Molinea caerulea*. After many investigations the ideal structure of the habitat can be made and management advice be given accordingly. Furthermore the situation in the Netherlands is of importance as an example for the reintroduction in England.**

Literatuur

Heath, J.E. Pollard & J. Thomas (1984). Atlas of butterflies in Britain and Ireland. Viking Books, Middlesex, England.

Meijden, R. van der, E.J. Weeda, F.A.C.B. Adema & G.J. Joncheere (1983). Heukels/Van der Meijden Flora van Nederland. Wolters-Noordhoff, Groningen.

Meijden, R. van der, C.L. Plate & E.J. Weeda (1989). Atlas van de Nederlandse Flora 3: Minder zeldzame en algemene soorten. Onderzoeksinstituut Rijksherbarium Leiden, CBS Voorburg/Heerlen.

Mennema, J, A.J. Quené-Boterenbrood & C.L. Plate (1985). Atlas van de Nederlandse Flora 2: Zeldzame en vrij zeldzame planten. Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht.

Ministerie van Landbouw en Visserij (1989). Beschermingsplan dagvlinders. Ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag.

Tax, M.H. (1989). Atlas van de Nederlandse dagvlinders. Vlinderstichting / Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten, Wageningen / 's-Gravenland.

Weidemann, H.J. (1988). Tagfalter: Entwicklung - Lebensweise. Band 2: Biologie - Ökologie - Biotopschutz. Neudamm-Neudamm, Melsungen.